

Gregoriusmis

Meester van de Levensbron (Noord-Nederland?, werkzaam ca. 1500-1515)

Museum Catharijneconvent
Utrecht

Ca. 1500-1510. Olieverf op paneel, 92 x 78 cm
Herkomst: Kunsthandel Charles Roelofs, Amsterdam

Museum Catharijneconvent in Utrecht kan ter gelegenheid van het afscheid van zijn inhoudelijk directeur, drs. Henri L.M. Defoer, de collectie verrijken met een prachtige voorstelling van een Gregoriusmis uit de late Middeleeuwen. De verwerving ging het beschikbare budget van het museum verre te boven. Een fondsenwervingsactie, die gelukkig met succes kon worden afgesloten, was daarom noodzakelijk. De Vereniging Rembrandt bleek voor het resultaat van deze actie van bijzondere betekenis. Niet onvermeld mag blijven dat de samenwerking tussen de Vereniging Rembrandt en de Stichting K.F. Heinfonds in Utrecht bij het faciliteren van kunstankopen als deze een forse toegevoegde waarde oplevert.

EEN ZIELTJE IN HET VAGEVUUR: DE GREGORIUSMIS EN HET LEVEN NA DE DOOD

De *Gregoriusmis* is een verbeelding van de legende die verhaalt hoe Christus tijdens een mis verscheen aan paus Gregorius (540-604). Christus staat op het altaar als de Man van Smarten in zijn graf. Het bloed uit de wond in zijn zijde vloeit in een kelk, maar besprenkelt op dit schilderij ook een zieltje in het vagevuur naast het altaar. Dit zieltje heeft de armen smekend opgeheven. Het paneel zal een functie hebben gehad in de nagedachtenis van de man die links op de voorgrond is afgebeeld. Het gezicht van het naakte figuurtje in het vagevuur lijkt sterk op het zijne. In deze complexe voorstelling zitten allerlei elementen die aan het publiek kunnen worden uitgelegd. Letterlijk en figuurlijk zou men op verschillende scènes kunnen inzoomen. Dit aan thema's zo rijke paneel gaat een belangrijke rol spelen in de nieuwe presentatie van de vaste collectie van het Catharijneconvent, te realiseren in de jaren 2001-2004, die het verhaal van de Nederlanders en het Christendom zal vertellen. Een thema dat daarin prominent wordt uitgelicht, is de zorg voor 'het leven na de dood'. Het is mede daarom dat deze aanwinst voor het museum zo gelukkig is.

De middeleeuwse mens was vervuld van zorg over wat er na de dood zou gebeuren met zijn ziel. Hel, hemel en vagevuur waren realiteiten die hem dagelijks bezighielden. Om zeker te zijn van een plaats in de hemel, en om zo kort mogelijk te boeten in het vagevuur, waren niet alleen het verrichten van goede werken, het afkopen van straf voor zonden door aflaten en een goede voorbereiding op de dood van groot belang. Men moest er ook voor zorgen dat na de dood voor het zielenheil gebeden werd. Door zich in gebedshouding te laten vereeuwigen op een schilderij met een religieuze voorstelling en deze memorietafel

bij een graf of in een familiekapel te plaatsen, kon men zijn nagedachtenis levend houden. Men vroeg dan om voortdurende gebeden voor het eigen zielenheil, het liefst tot in de eeuwigheid. Toen in de vijftiende eeuw het opdragen van de Gregoriusmis – dertig missen in dertig dagen – voor het zielenheil van een overledene in zwang kwam, verbond men het tafereel van de Man van Smarten met dit gebruik.

De interactie tussen Christus als verlosser, de kerk die de sacramenten toedient en de individuele gelovige, wordt op dit bijzondere paneel van de *Gregoriusmis* naar voren gebracht. Hier is in prachtige beeldspraak het thema van de transsubstantiatie tijdens de mis gevisualiseerd. De lijdende Christus is werkelijk aanwezig: men ziet hoe het bloed uit zijn wonden niet alleen in een kelk wordt opgevangen, maar ook de voorste ziel in het vagevuur eronder besprenkelt. Dit als teken dat deze ziel, die hoopvol opkijkt, door het offer van Christus uit zijn lijden zal worden verlost. Het vagevuur, hier een opengesperde muil met vlammen, is een tijdelijke verblijfplaats voor zielen die voor hun zonden moeten boeten voordat ze in de hemel worden opgenomen. Op de muur boven het hoofd van de man voor wie het paneel gemaakt is, hangt een aflattafeltje waarop staat vermeld welke aflaten – vermindering van straf voor begane zonden – men kon verdienen. Naar verluidt beloofde paus Gregorius een aflaat van 14.000 jaren aan alle berouwvolle aanwezigen toen hij zijn visioen kreeg in de kerk van de Santa Croce in Gerusalemme te Rome. Vele pelgrims kwamen naar deze kerk om te bidden voor een aflaat bij de relieken van de passie van Christus, die hier op het schilderij zijn afgebeeld. Kon men niet naar Rome reizen om een aflaat te verdienen, dan kon men ook bidden voor een paneel als deze *Gregoriusmis*. Hoewel het vagevuur niet vaak op schilderijen is afgebeeld, past de verlossing van zielen uit het vagevuur heel goed bij een Gregoriusmis.

KERKELIJK CEREMONIEEL EN PASSIEBELEVING

Behalve aflaten en de zorg voor het zielenheil, spelen het ceremonieel van de kerkelijke hiërarchie en de passiebeleving een belangrijke rol op dit paneel. Paus Gregorius, die voor het altaar knielt, is in vol ornaat. Over een dalmatiek draagt hij een kazuifel. Op het gaffelkruis op de rug staat, zeer toepasselijk voor de gelegenheid, een afbeelding van de gekruisigde Christus. De paus wordt in deze mis begeleid door een kardinaal, een bisschop, een diaken en een subdiaken. De kardinaal (in het rood) draagt de pauselijke tiara. De bisschop (in het paars) tilt de zoom

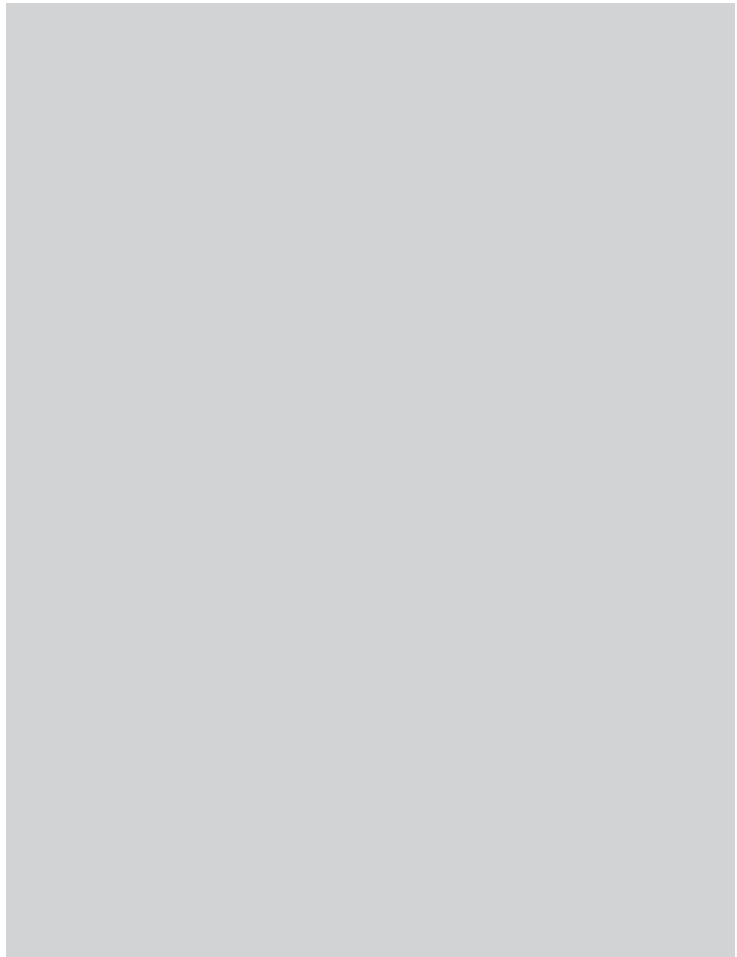

van het kazuifel op. De diaken (in een dalmatiek) zwaait met het wierookvat, de subdiaken klingelt de altaarbel en heeft een canonkaars in de hand. Behalve Gregorius zijn ook de drie andere kerkvaders in de kerk aanwezig. Ook zij hebben een aureool om het hoofd, een teken van hun heiligheid. Ambrosius is te herkennen aan de gesel met drie knopen, de in kardinaalskleding gehulde Hiëronymus aan de leeuw en Augustinus aan het kleine, doorboorde hart dat hij op zijn handen draagt. De beide kardinalen op de achtergrond verwijzen vermoedelijk naar de aflaatverlening in de Sante Croce in Gerusalemme in Rome. Helemaal achterin wordt de biecht gehoord. Direct achter het altaar bidt een kardinaal uit een boek.

De vele details op dit paneel helpen de beschouwer die zich wil inleven in het lijden van Christus. Het kruis, de ladder en de kleding waarom gedobbeld werd, ziet men afgebeeld bij Christus op het altaar. In de vensters zijn Herodes en Pilatus, Annas en Kajafas, Petrus en het dienstmeisje geplaatst. Bovenop de zuil waaraan Christus geselsd werd, staat de haan die kraaide toen Petrus zijn Meester verloochende. In de tweede rij vensters ziet men Maria en Johannes, de Judaskus en de hof van Gethsemane. Dichtbij Christus staat een spuwende beul met de rietstaf die hem bij de bespottung in zijn handen werd geduwd. Tussen de vensters is nog een reeks instrumenten uit het lijden afgebeeld: de azijnemmer, een gepantserde beulsarm met hoofdharen en eronder het zwaard met het bloedende oor van Malchus, de Veronicadoek en verscheidene martelwerktuigen zoals spijkers, hamer, boor, doornenkroon en stokken. Aan de zuil zijn een gesel en een roede bevestigd in het touw waarmee Christus gebonden werd. Op de verhoging onder de vensters zijn de drie zalfpotten te herkennen, de drie dobbelstenen, de Judaspenningen en de lamp uit de hof van Gethsemane.

HET WERK VAN EEN ANONIEME MEESTER

Het schilderij wordt toegeschreven aan een niet bij naam bekende Noord-Nederlandse schilder, die rond 1500-1515 werkzaam was en van wie slechts vier werken bewaard zijn. Hij wordt de Meester van de Levensbron genoemd naar een paneel met een voorstelling van de *Levensbron* in de Národní Galerie in Praag. Het Rijksmuseum Twenthe in Enschede bezit een schilderij van zijn hand met *De werken van barmhartigheid*. De andere twee werken stellen de *Gregoriusmis* voor: het hier besproken stuk en een paneel in particulier bezit in Keulen. De vier schilderijen zijn memorietafels. De *Gregoriusmis* in privé-bezit toont twee mannen in gebedshouding, beiden vergezeld door twee nonnen. De man links van het altaar is een geestelijke. Het is mogelijk dat de mannen respectievelijk rector en bestuurder van een vrouwenklooster zijn geweest, zoals ook vermoed wordt van de geestelijke bij de Praagse *Levensbron*. De originele middeleeuwse lijst van dit laatste schilderij draagt als opschrift *In het jaar van onze heer 1511 de dertiende dag van juli stierf heer Jan Clemensz. die onze pater was, bidt voor zijn ziel. Amen.*

Levensbron met Jan Clemensz.
Meester van de Levensbron
Ca. 1511. Olieverf op paneel, 90,5 x 73,5 cm
NÁRODNÍ GALERIE, PRAAG

De zeven werken van barmhartigheid met een anonieme familie
 Meester van de Levensbron
 Ca. 1510. Olieverf op paneel,
 65 x 110 cm
 RIJKSMUSEUM TWENTHE,
 ENSCHEDE

Literatuur:

Karel G. Boon, 'Enige opmerkingen naar aanleiding van vroege Nederlandse schilders', in: *Oud Holland* 57 (1940), pp. 103-105.
 Truus van Bueren met bijdragen van W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de Dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout/Utrecht 1999 (zie vooral de nrs. 22, 24 en 49).
 Peter Jezler, *Himmel, Hölle und Fegefeuer. Das Jenseits des Mittelalters*, München 1994 (nr. 98).
 Uwe Westfehling, *Die Messe Gregors des Grossen. Vision, Kunst, Realität*, Keulen 1982.

Dit biedt een aanwijzing voor de Nederlandse herkomst, de datering en het milieu waarin het paneel gefunctioneerd heeft.

Hoewel de schilder volgens een artikel van Karel Boon uit 1940 niet behoorde tot de grootste meesters, acht Boon zijn werk verwant aan dat van de Meester van Alkmaar en dat van Jacob Cornelisz. van Oostzanen. Vermoedelijk was ook hij in Holland werkzaam. De helderheid en de rijke schakering van de kleuren geven zijn schilderijen hun bijzondere aantrekkelijkheid. Op de Utrechtse tentoonstelling *Leven na de Dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (1999-2000) waren drie van de schilderijen die aan deze meester worden toegeschreven, voor het eerst naast elkaar te zien (het stuk uit particulier bezit ontbrak). Dit bood de onderzoekers prof. dr Molly Faries (Universiteit Groningen) en dr Truus van Bueren (Universiteit Utrecht) de gelegenheid de stukken aan een technisch onderzoek te onderwerpen en te vergelijken. Daarbij kwamen zij tot de conclusie dat de werken inderdaad aan één schilder toe te schrijven zijn. Niet alleen in de techniek van de ondertekening, ook in het schilderproces komen ze overeen. Infrarood-reflectografisch onderzoek wijst uit dat veel details van de compositie reeds in de ondertekening aanwezig zijn. Het ontwerp bestaat uit fijne, zeer zorgvul-

dig getekende contouren, aangevuld met gedetailleerde arcering. Er zijn vrij veel compositorische veranderingen, zowel kleine als meer ingrijpende. Ook bij het schilderen werd dit creatieve proces voortgezet. De hier besproken *Gregoriusmis* toont een fascinerende en bijzonder nauwkeurige werkmethode. Professor Faries en haar studenten zullen het onderzoek naar het werk en de techniek van deze schilder voortzetten.

EEN NOORD-NEDERLANDSE MEMORIEVOORSTELLING TERUG IN NEDERLANDS BEZIT

Nu het schilderij, dat zich in Amerika bevond, voor het Catharijneconvent kon worden verworven, keert een tweede werk van deze meester terug in Nederlands bezit. Het toont de eenentwintigste-eeuwse museumbezoeker hoe godsdienst in het dagelijks leven van de late Middeleeuwen én in het leven na de dood een voortdurende rol speelde. Het mooiste element van dit schilderij is, zoals Kees Fens in *de Volkskrant* (20 januari 2000) schreef: (...) *de verbondenheid van vier tijden met elkaar: die van Christus, die van Gregorius, die van de geportretteerde en van diens leven buiten de tijd* ♦

W.C.M. Wüstefeld